

האבות והסמלים

בפרשת 'ויחי' מסיימים אנו את קריאת ספר בראשית, שעיקרו מוקדש להבזקים שונים מתולדות חיי האבות. מנקודות מבט שונות יכולים אנו לקרוא את הספר הזה, בקשת רחבה המשתרעת מפוליטיקה ועד לבעיות-משפחה. כאן רוצה אני להציג לפניכם מבט נוסף, את הקריאה החסידית המבוססת על תורת הקבלה. על פי הקבלה, האבות הם סמלים לספירות. ספירות? קשה להסביר את המושגים המיסטיים והפילוסופיים שמאחורי מונח זה בשורות מועטות, ואולי אף בשורות מרובות. למטרתנו יש לומר שהמחשבה החסידית הדגישה את הצדדים הפסיכולוגיים שבתורת הספירות. בעקבותיה נסתכל על האבות כמסמלים את המידות המוסריות המחייבות את האדם או בצורה רחבה יותר את האידיאלים האנושיים.

סמליות האבות שבקבלה ובחסידות מבוססת על רמזים שונים שבמקרא. כך למשל אומר הנביא מיכה (ז, כ): "תִּתֶּן אֶמֶת לְיַעֲקֹב, חֶסֶד לְאַבְרָהָם". וכך קוראים אנו בתורה שיעקב קורא להקב"ה (בראשית לא, מב): "אֶל-לְהִי אַבְרָהָם וַפִּחַד יַצְחָק". הקשר שבין אברהם לחסד ברור מעצמו. הוא הודגש בפרשת 'וירא', בהשוואה שבין אברהם המכניס את האורחים לאהלו, לבין סדום המתעללת בהם. אברהם הוא החסד והאהבה. יצחק לעומתו מסמל את היראה והדין. אולי, זאת חווית העקידה שקבעה את הכינוי "פִּחַד יַצְחָק", דהיינו הא-להים ממנו מִפִּחַד יצחק. אך מה משמעותה של מידתו של האב השלישי: 'אמת'?

אכן בעולם הקבלה והחסידות האבות מסמלים אידיאלים. אברהם – את החסד, יצחק – את הדין או הגבורה. כאן נעוץ על רגל אחת, עיקרון הדיאלקטיקה. חסד ודין, כזוגות אידיאלים רבים אחרים, יוצרים סתירה. הסתירה נפתרת רק כאשר האידיאלים באים לידי מיזוג, מטרה לא תמיד אפשרית. המיזוג בין חסד לדין הוא המיזוג בה"א הידיעה. מיזוג זה מסומל באב השלישי, יעקב ובמושג 'אמת'.

המידה הבינונית

יש דמיון מה בין גישתם זאת של המקובלים והחסידים לבין גישתם של הפילוסופים הקלאסיים, שחיפשו את דרך האמצע כשיווי משקל בין אפשרויות שונות בתחום המידות המוסריות. בפרקי אבות (ב, א) שואל רבי יהודה הנשיא "איזוהי דרך ישרה שיבור לו האדם?" בספר ההלכות אשר לו (הלכות דעות ד, ה) עונה הרמב"ם על שאלה זו, כשהוא מפתח את דרכו של אריסטו, הפילוסוף הקלאסי בה"א הידיעה: "הדרך הישרה היא מידה בינונית שבכל דעה ודעה מכל הדעות שיש לו לאדם והיא הדעה שהיא רחוקה משתי הקצוות ריחוק שווה ואינה

קרובה לא לזו ולא לזו". הרמב"ם מפרט ומדגים את דרך האמצע: "לפיכך צוו חכמים הראשונים שיהא אדם שם דעותיו תמיד ומשער אותם ומכוין אותם בדרך האמצעית". המילה "שם", בביטוי "שם דעותיו", אינה צריכה להתמיה. היא מזכירה לנו את פעולתם של השמאים בחברת ביטוח למשל. את דברי הכתוב (תהלים נ, כג) "וְשֵׁם דָרְךָ אֶרְאֶנּוּ בְיַשַׁע אֱ-לֹהִים" קוראים חז"ל בשי"ן ימנית. הדרך המוסרית וחכמת החיים בכלל זקוקה לשימ, להערכה. הרמב"ם מדגים זאת: "כיצד? לא יהא בעל חמה נוח לכעוס ולא כמת שאינו מרגיש, אלא בינוני. לא יכעוס אלא על דבר גדול שראוי לכעוס עליו כדי שלא יעשה כיוצא בו פעם אחרת. וכן לא יתאוה אלא לדברים שהגוף צריך להן ואי אפשר להיות בזולתן כעניין שנאמר (משלי יג, כה): "צָדִיק אֲכָל לֶשֶׁבַע נֶפֶשׁ". כמובן שהרמב"ם מדגיש כאן "אֲכָל לֶשֶׁבַע", אך לא יותר מכדי שובעו, וזאת בכל ממדי החיים. אוסיף דרך אגב, שבתור רופא המליץ הרמב"ם (הלכות דעות ד, ב): "לא יאכל אדם עד שתתמלא כריסו, אלא יפחות כמו רביע משביעתו". לפנינו דוגמה של הוראה קשה לביצוע, לקום מהשולחן כשאנו עוד 25% רעבים, כדי להקל על העיכול. והשולחן הוא סמל לחיים כולם. ומיד עולה במחשבתנו אותו פסוק חכם: "דַּבֵּשׁ מִצְאֵת אֶכֶל דִּיךָ - פֶּן תִּשְׂבָּעֶנּוּ וְהִקְאֵתוּ" (משלי כה, יז). הרמב"ם מלמד אותנו שהדרך הבינונית חייבת להדריך את האדם לא רק במידותיו אלא גם בקביעת מטרות חיו: "וכן לא יהיה עמל בעסקו אלא להשיג דבר שצריך לו לחיי שעה... ולא יהא מהולל ושוחק ולא עצב ואונן אלא שמח כל ימיו בנחת... ודרך זו היא דרך החכמים".

במבט ראשון מזכירה לנו תורת הדרך הבינונית את חיפוש ההרמוניה בעולם היווני. אולם הרמב"ם האמין שלפנינו אחת מאותן האידיאות המשותפות לאתונה ולירושלים, לפילוסופיה של אריסטו ולתלמודם של חז"ל. ואכן בכמה מקורות, בתוספתא, בירושלמי ובאבות דרבי נתן (פרק כח) שרד משל על "איסטרטיא שהיא עוברת בין שני דרכים". כדי להבין את המשל, נתאר לעצמנו מהנדסים המתכננים איסטרטיא, דהיינו כביש או דרך (תחשבו על אוטו-סטרדה) הצריך לעבור ברצועה צרה בין שתי חלקות, "אחת של אור [אש] ואחת של שלג. אם מהלך כנגד האור הרי נכוה... ואם מהלך נגד שלג הרי הוא לוקה בצינה. כיצד יעשה? ילך בינתיים ויזהר בעצמו שלא יכוה באור ושלא ילקה בצינה", או בנוסח אחר: "יהלך באמצע ובלבד שלא יהא נוטה, לא לכאן ולא לכאן".

בדחילו ורחימו

למרות הקרבה שבין תורת הדרך הבינונית לבין הדיאלקטיקה הקבלית יש הבדל בין השניים. הפילוסופים חיפשו את נקודת שיווי המשקל בין קצוות שונות של אותה מידת התנהגות. המקובלים חיפשו את הפתרון במיזוג שבין מדות שונות. המציאות אינה פונקציה של משתנה אחד, אלא של המיזוג של כמה משתנים. הדוגמה הקלאסית בימינו היא בעיני האיזון המשולש

(לעתים קרובות מופר) שהוא לב ליבה של הדמוקרטיה, האיזון בין שלושת הרשויות של השלטון: המחוקקת, המבצעת והשופטת. אלא שבמודל של המקובלים יש עיקרון נוסף. לאברהם וליצחק היו בנים, ישמעאל ועשו, שהודחו משרשרת אבות האומה. לא כך יעקב אבינו, עליו אומר המדרש (שיר השירים רבה ג, ח): "אבקת רוכל זה יעקב אבינו שהייתה מיטתו שלמה לפניו ולא נמצא בהן פסולת", כלומר כל בניו בנו את בית ישראל. תופעה ביוגרפית זאת מתפרשת בצורה סמלית. האהבה המסומלת על ידי אברהם יכולה להיחפך לאהבה זרה, המסומלת בדמותו של ישמעאל. כדברי רבי צדוק הכהן מלובלין: "והנה אברהם אבינו מידתו האהבה כמו שנאמר אֶבְרָהִם אֶהְיֶה (ישעיה מא, ט) ומזה יצא פסולת ישמעאל". האהבה יכולה להיחפך לאהבה זרה. "ויצחק שמדתו פָּחַד יִצְחָק גבורה עלאה, יצאה ממנו פסולת עשו: קנאה ורציחה". רק כשמחברים את שני האידיאלים יכולים אנו להגיע אל מעבר לפסולת. אביא דוגמה אקטואלית שנוגעת לרשימתי האחרונה, וחושש אני שמא לא הובנת נכונה. זהו איזון הרמוז לדעתי, ביחס אברהם-יצחק. הפסולת של הגבורה באה לידי ביטוי באלימות המיותרת של שוטרים ובבידוי ראיות המענישים חפים מפשע. הפסולת של החסד באה לידי ביטוי ברחמנות על האכזרים או במחוות ההומניטריות שעושים כלפי פושעים מתועבים.

רמז למיזוג בין האידיאלים מצוי בביטוי ארמי נפוץ שמקורו בקבלה, נפוץ אך לא תמיד מובן: "בְּדָחִילוֹ וְרַחֲמוֹ", דהיינו ביראה ובאהבה. שוב הדיאלקטיקה, והיא הוסברה באופן מופלא בתלמוד הירושלמי (ברכות סז ע"א) המתאר את יחסו של האדם להקב"ה: "עשה מאהבה ועשה מיראה. עשה מאהבה שאם באת לשנוא, דע כי אתה אוהב ואין אוהב שונא. עשה מיראה שאם באת לבעוט, דע שאתה ירא ואין ירא מבעט". דיאלקטיקה נפלאה זו נכונה בחינוך, שצריך למזג אהבה ויראה, ויראה אינה פחד. היא נכונה גם לגבי הנישואין, ויש לדורנו מה ללמוד מכך. אהבה לבדה לא דייה. האוהב יכול לבעוט, לרמות. אנו זקוקים גם לרגש של יראה, יראה מהרס המשפחה ומפגיעה ביקרים, למשל. ואולי אף לקורטוב של פחד. אך יראה לבד עלולה להביא לידי שנאה. הגענו כאן לא לנקודה אי שם באמצע, אלא למיזוג בין המידות. זאת האמת של האב השלישי, יעקב.